

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ПЛИСКОВА-ПЛИСКОВ И ПРАБЪЛГАРИТЕ В ИЗТОЧНОТО ПРИАЗОВИЕ И СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

Павел Георгиев

Името на държавния център на Първото българско царство е достигнало до нас почти непроменено под формите Плска, Плискова, Плюска град или Плисковъ. Приемано дълго за славянско по характер, името всъщност има категорично прабългарски произход¹ и този факт дава възможност да се установят някои нови данни за историята и културата на прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие.

В гръкоезични източници от X в. и XI в. столицата на Дунавска България е засвидетелствана с името Πλίσκοβα / Πλίσκουβα. В най-стария и несъмнено най-меродавен източник – Чаталарския надпис на хан Омуртаг от 821/822 г., тя е наречена Πλσκας τῶν κάλυον.² Различията, както и сходствата между тези две форми е видна, но досега никой от изследователите не беше обърнал внимание, че те са напълно тъждествени, тъй като гръцкото κάλυον (κάλλος) съответства точно на значението на -ова в тюркските езици. И в двата случая става дума за “укрепено поле”, т.е. за военен стан (лагер). Това обаче не е обикновен стан или система от такива, разположени на голяма площ, а определен тип град – “град-лагер” с резиденция, както това личи от съответствието на ПЛИСК ОВА с ПЛЮСҚА ГРАД от Българската апокрифна летопис. Разликите са в изписването на същинската част от името, където то е озвучено с гръцката йота или старобългарския звук “Ю”. Прави впечатление обаче, че в Чаталарския надпис името изобщо не е “озвучено”. По тази причина много изследователи, в това число и сериозни специалисти, попълват звука “йота”, приемайки, че става дума за lapsus scribi³.

Независимо от реалните данни за по-късно озвучаване на името на българската столица, ние сме длъжни да обърнем по-сериозно внимание на неговата най-старинна форма ПЛЄКАС в Чаталарския надпис, тъй като е логично то да предава по най-автентичен начин прабългарското му произношение. Струпването на четири съгласни в основата на това име не е случайност, а по-скоро отглас от консонантен запис в писмена система, залегнала в основата на т.нар. руническо писмо. Впрочем палеографските черти на отделни букви от името върху Чаталарската колона, както и някои особености в т.нар. първобългарски надписи изобщо, дават сериозни основания да се мисли, че под гръцкото писмо в тях прозира един по-ранен пласт, който ни отвежда към графическите и смислови особености на руниката от Долния Дунав. Това още повече ни убеждава в автентичността

на формата ПЛСКАС, естествено без нейния гръцки суфикс.

Консонантната форма на името поставя въпроса за неговото произношение, което несъмнено е следвало принципа на *matres lectionis*. В зависимост от озвучаването му чрез алеф-алфа или пък чрез хе-епсилон, то ще да е звучало като ПаЛаСаКа или ПеЛеСеК, а ако допуснем, че гръцката буква Пи в неговото начало изразява звука пл, т. е. характерната за тюркските езици звучна съгласна "Б", името може да се реконструира приблизително и като БаЛаСаКа/Баласагъ. Този анализ ни отвежда до схващането на Ц. Димов-Богоев, който прие, че името на Омуртаговата столица има прабългарски произход и го изведе от согдийското Пелеск в Худжистан, Баласагун в долината на р. Орхон, или Баласахан в Закавказието⁴.

В светлината на анализа на формата ПЛСК- от Чаталарския надпис всички тези, а и редица други близки паралели, не са само съзвучни с реконструираната форма на името на българския държавен център. Връзката между тях, макар и непряко, може да бъде исторически обоснована, тъй като става дума за специфични и традиционни наименования на столични или главни градове на различни тюркски обединения от Централна и Средна Азия, през За- и Предкавказието до Долния Дунав. Общността им от езикова гледна точка се основава на отбелязаното от времето на Махмуд Кашгарски до най-ново време ирано-тюркско двуезичие, което господства в споменатите райони от епохата на античността и ранното средновековие. Паралелните форми на името на караханидската столица Баласагун от Седморечието, или на столицата на Уйгурския хаганат Балгасун, споменавани още като Куз-олуш, Куз-орду, Орду-кент, Орду-балик и др. показват, то е било осмисляно от тюркските народи в значение на "Градът на Ордата", "Средищен (главен) град" или просто като "Градът". Същинският произход на имената Баласагун, Баласахан и други подобни е обаче ирански и се основава най-вероятно на значението на думата *bala/pala* "горен, висок", както и "слънчев". В Средния и Близък Изток имена или понятия с този характер имат изключително разпространение още от дълбока древност и са основани на утвърдили се като водещ още през бронзовата епоха култ към Слънцето, на чието име у различни народи се назовават не само главни божества, но и столиците на държави като Асирия (Ашур), Иран (Хорсабад) и др. Така че първичното значение на имената-аналози на българската столица е "Слънчевият" или "Белият" град, както например превеждат на своя език град Баласагун в Закавказието тюркските заселници през V в. (оногури според А. Гадло), назовавайки го Акгун.

По време на арабското нашествие в района на Кавказ ираноезичното име Баласахан се трансформира от арабските автори в Баласаджан или Баланджар/Беленджер и отново се използва за означаване на отделен голям град или на област с много градове. Тук е уместно да си припомним, че Псевдо-Захарий Ритор споменава в средата на VI в. българите на север от Кавказ като народ, който обитава "градове". В тюркския ръкопис на ат-Табари името Баланджар е заменено с Булхар/Балк, Булкер/Балк (Балк е традиционно име на свещената за зороастрийците "земя"). Това дава основание да се присъединим към онези изследователи, които са склонни да приемат, че названието на древния хазарски град Беленджер, локализиран при Верхнечирюртовското градище в Дагестан, се основава на прабългарската поселищна традиция в района или пък е смятан направо за български град. Тюркското произношение Булхар/Булкер доказва от своя страна, че названията на столичните градове на Волжка България Булгар, Билхер/Биляр имат за основа старата

традиция на ирано-тюркските народи да назовават своите държавни центрове с понятието "Слънчев град" или просто "Градът". Тази връзка се подкрепя от директното свидетелство на арабски автори, че синонимните названия Булгар и Биляр са създадени с участието на дошло от Кавказ население, което те наричат "баладжи/бараджи", което днес вече можем да преведем като "хора, които обитават градове". Между понятието за "град" и етнонима "българи" има не само звуково сходство, но и определена семантична връзка, довела в редица случаи до означаването на столичния град на българската държава като Булгар и подобни нему форми. Във връзка с това трябва да кажем, че използваният от арабски автори през IX-X в. етноним за дунавските българи "борджани", останал необясним за изследователите преди нас, има за основа ираноезичното "бордж", което означава "укрепено място". Така че семантиката на българското етническо име е не друго, а "хора, живеещи в градове (укрепления)". В този смисъл тезата на А. Гадло, че етнонимите б-ндж-р / б-нг-р или б-л-ндж-р / б-л-нг-р попадат в арабските източници при посредничеството на техните пахлевишки означения в иранския език и се отнасят до българите-оногури в Северен Кавказ, изглежда правдоподобна⁵. Интересно е и мнението на автора, че с названието Баланджар/Беленджер през VI-VII в. се е означавала северокавказската степ в резултат на съществуващата тук българо-оногурска конфедерация от времето преди създаването на "Велика България" с център в Източното Приазовие.

Следователно ойконимите-паралели на ПЛСКАС и ПЛИСКОВА: Баласагун, Балгасун (Централна и Средна Азия), Баласагун, Баласахан, Баласаджан (Закавказието), Баланджар/Беленджер (Булкер) (Предкавказието), Булгар и Биляр (Волжско-Камска България) и техните варианти, са традиционни имена на главните градове с владетелски резиденции за редица ирано-тюркски и тюрко-монголски народи, в това число и за ранните български държавни обединения. При тях то се налага изглежда още в Закавказието, където ще да е звучало приблизително като Баласахан или Баласагун, макар че не е изключено да е било произнасяно и като Паласака, ако съдим от запазеното и до сега име на крепост (Паласа-сърт), южно от Дербент, в североизточното Предкавказие, където исторически и археологически данни сочат изграждането на оногуро-българско етно-политическо обединение. От тази форма на името до засвидетелстваните на Долния Дунав има малка, но все пак съществена разлика.

Формата ПЛІСКОВЪ, обаче, е засвидетелствана най-напред в Източна Европа: в Приазовието и Причерноморието. Както е известно, тя има за най-близък паралел познатото от средновековни източници име на руския град Псков. Архетипът на това име се определя като Плесковъ, Пльсковъ⁶. Досега тези именно форми на името на града от крайния руски северозапад се сочеха за аргумент в подкрепа на славянския произход на названието на българската столица⁷. Немските или полски аналогии в значение на "блато" и др. подобни далече не са най-точните и уместните. Още преди век известните езиковеди А. Шахматов и А. Соболевски посочиха, че имената на редица северноруски градове имат южен, степен произход и причината за това трябва да се търси в стремежа на князете да обосновават традициите на своята власт чрез копиране на по-стари и утвърдени топоними, например Корчев в Тверска губерния е заето от Кърчев, Керч на Азовско море, който е древната столица на Боспорското царство⁸. Заедно с това руските изследователи не изключват възможността това пренасяне на имена на север да е станало

с участието на преселници, следствие на несигурността в степните райони, настъпила със западането и унищожаването на Хазарския хаганат. Съвременният руски езиковед И. Добродомов счита заестите на север степни имена направо за българизми и сочи, че Псковската земя е една от посоките за изселване на население от Приазовието в резултат на натиска на печенези и узи. Така ние можем да си обясним и името Плесковъ-Пльсковъ на натиска на печенези и узи. Така ние можем да си обясним и името Плесковъ-Пльсковъ за съвременния Псков. Трябва обаче да се има предвид, че съвременни езиковеди извеждат тези форми от името на протичащата през града река Пскова, чието название определят като славянско или фино-угорско. Тази постановка има сериозни основания, тъй като градът се споменава в Повесть временных лет най-напред с названието Пьсковъ. Според нас това не изключва възможността местното име да е било осмислено и трансформирано в ирано-тюркското Пльскова-Пльсковъ, чиято известност и слава на стара столица в Приазовието, както ще се убедим по-долу, води началото си още от преди VIII в. Древноруската форма на името включва сонантното произношение на Л, очевидно под влияние на славянския език, но изглежда запазва характерното -а в края си, тъй като падежните форми в летописните споменавания не изключват това. По такъв начин главният град на славяните-кривичи, чийто етногенез и културна специфика остават загадка за науката⁹, получава през X-XI в. характерно за степите название със значение "главен град-стан".

При това положение изненадващо точното съвпадение на имената на древноруския град Псков и на столицата на Първото българско царство от X-XI в. се дължи на техния общ произход, но той не е славянски, а ирано-тюркски и исторически те трябва да бъдат извеждани от района на Приазовието, където през VI-VII в. съществува сравнително устойчива българска държавна организация, а по-късно през VIII-X в. живее уседнало българско население, споменавано в източниците като "вътрешни" или "черни" българи.

Във връзка с всичко казано до тук пред нас застава въпросът за името на столичния център на т. нар. "Велика България", отъждествявана обикновено с античната Фанагория на Таманския полуостров. Наличните писмени известия сочат определението Μεγάλη Βουλγαρία, като название на държавата на хан Кубрат. Прави впечатление обаче, че Теофан и Патриарх Никифор дублират епитета в него с определението ἡ παλαιά (ἡ παλαι), а Константин Багренородни по-късно с нов епитет: ?зт мбхсзт¹⁰. Въпросът е какво е значението на тези паралелни или тъждествени епитети. Анализът им показва, че те са гръцки превод на автентичните тюркоезични определения за държавата на хан Кубрат. Епитетът ?αυρη, за който са изказвани най-различни становища, е дословна калка на тюркското понятие "кара", но не означава "черна", както обикновено се превежда¹¹, а означава "велик/велика" и се явява еквивалент на понятието Μεγάλη, употребено от Теофан и Патриарх Никифор. Следователно и тримата византийски автори, макар и да използват две различни определения за понятието Βουλγαρία, на практика превеждат нейното автентично тюркско, т. е. българско название: Кара Булгар/Бургар. Същият извод налага и използваният друг епитет παλαιά, παλαιός, което не означава непременно "стара", а по-скоро "главен".

Епитетът "кара" в значение "велик" обикновено придружава названието на главните градове в древнотюркските държави, както и самите им названия, например Кара Балгасун за столицата на Уйгурския хаганат. Общото значение на имената от този тип е "Великият град". Това дава сериозни основания да се допусне, че названието на

столицата на хан Кубрат се е наричала Кара Булгар, както впрочем се е наричала по-късно и столицата на Волжка България, в руските източници Булгар Велики, или пък една от столиците на Дунавска България, за която обаче ще говорим на друго място.

Съвпадението в имената на държавата и нейния главен град, както вече посочихме, се базира на значението на етнонима "българи" - "хора, които обитават градове". Тезата на А. Гадло за смисловото тъждество между етнонима б-л-нг-р/б-ндж-р (=баланджари) и ойконима Баланджар, както и за техния общ произход в ирано-арабското двуезичие, са сериозно основание да приемем, че държава и столица у българите-оногури са били едноименни. Това най-категорично се подкрепя от тюркския ръкопис на ат-Табари, в който баланджар/баланджер е заменено с bulkher, т. е. булгар. Ирано-тюркската, тюрко-монголската и ирано-арабската езикова дифузия в много широк регион води до утвърждаването еднообразни понятия за "град": bala/pala, balgas, balad и др. В българския език от това време това понятие ще да е звучало приблизително като balasaka/palasaka. От тази гледна точка названието на столицата на "Велика България" може да се реконструира още като Кара Баласагун или Кара Паласака. Все пак, по-вероятно е столицата на българите в Приазовието да се е наричала Кара Булгар и тъкмо тъждеството между етническото име, названието на държавата и на нейния главен град ще да е накарала византийските автори да ги определят като Μεγάλη Βουλγαρία, т. е. Велика България. Нещо повече. С понятието "кара", т. е. "велики" са били означавани самите поданици на Велика България или поне част от тях¹². През X-XI в. гръкоезичните или славяноезични автори неправилно превеждат този епитет, осмисляйки го в неговото буквално значение "черен" и така назовават потомците на "великите" българи в Приазовието и Поднепровието. Арабски и персийски източници обаче са по-точни, като говорят за тях като за "вътрешни" българи.

В подкрепа на това, че столицата на хан Кубрат е носела название в значение на "велик град", тъждествено на понятието за "град-лагер" може да се приведе позабравеният вече анализ на В. Мошин за името на близкия до Фанагория средновековен град Тмутаракан, известен в ранното средновековие като Ματαρχα, τὰ Ματὰρχα, Matessa и т.н.¹³. За изходна форма на многобройните, но близки по звучене имена авторът предлага арабоезичното Mtrh, произнасяно като Matrah, Matarih и други подобни, за които смята, че произлизат от арабската дума matrah, мн.ч. matarih, която според него се е употребявала в тюркските езици и има значение на "място", "пространство", където се строи град (= "място, където се гради град"). Според В. Мошин хазарите са заимствали името от арабите. Той обаче счита, че основаването на този град на Таманския полуостров е започнало през V-VI в. със заселването на тюркски племена утигури, оногури и др. в околностите на Фанагория. Още по-вероятно е, според нас, названието да се е утвърдило, когато в района на Таманската равнина, край античната Хермонаса, е започнало създаването на град от лагерен тип за столица на "Велика България". Арабоезичното понятие съответства точно на такъв тип селище от номадски или полуномадски тип и несъмнено заменя специфичното тюркско "ова", т. е. "стан"(лагер). Не е изключено за налагането на арабското -mtrh, вместо тюркобългарското -ова, роля да е изиграло и регистрираното от изворите еврейско население, което използва за име на града близката до своя език форма Mtrka. Така или иначе, налага се предноазнатското, а не тюркското понятие за град в равнина, а собственото му име се трансформира, изглежда след оттеглянето на българското население към края на IX или началото на X в.¹⁴. Определянето

на този град като селище, чиито части и жилища са пръснати в равнината на голяма площ подсказва, че автентичното му тюркско название е имало приблизително значение на "Град-лагер", каквато е и самантиката на българското Паласак/Плиск-ова.

Това се потвърждава и от едно късно сведение. В текста на руска летопис от 1606 г., от т. нар. Погодинска сбирка, се разказва, че руският княз Игор си избрал жена "в Плескове" в лицето на Олга дъщеря на "Тмуторакана, князя половецкого". От това известие произтича и изводът, че известната руска княгиня Олга произхожда от Тмутараканското княжество, чийто център се е наричал Плесков¹⁵. Тук е уместно да се напомни, че в пролози към по-късни жития на руската княгиня от X в. се казва, че тя била родом "от Пльсковытыни", сиреч от град Плискова (може би дори от "укрепения град Плискова"). Като прибавим към това и изричните свидетелства на летописите за нейния български произход, е ясно, че ако наистина Олга е родена в Тмутараканското княжество, неговият главен град в началото на X в. все още е носел названието си Плискова. Градът-лагер по времето на хан Кубрат изглежда се е намирал на т.нар. Тмутаракански остров, по крайбрежието на Азовско море, между устията от делтата на р. Кубан¹⁶.

Напоследък стана известно за съществуването на още един топоним Плисков, който може да се свърже с ранната история на прабългарите в Северното Причерноморие¹⁷. Това е наименованието на съвременен малък град във Виницка област на Украйна¹⁸. Името му се възприема като ново потвърждение за славянския характер на названието на българската столица на Долния Дунав. В светлината на изложеното обаче славянския произход на името Плисков е най-малко оспорим, макар че не е изключено суфиксът -ов да е славянска езикова редукция на автентичното тюрко-българско -ова. Против чисто славянския характер на името Плисков говори и културно-историческата зона, в която той е разположен. Районът се намира в северните крайнини на лесо-степната зона на Средното Поднепровие, на границата между Пражката и Пенковската археологически култури¹⁹. Самият Плисков се намира на левия бряг на малка река, която е десен приток в горното течение на знаменитата в историческо и археологическо отношение река Рос, в чието долно течение се откриват прочутите "антски древности" и чието название се свързва с енигматичния народ "рос" и докъдето приблизително се простира ареала на "мъдрият народ" поляни/поли, чиято територия арменски източник нарича "земя Палун"²⁰. В по-стари публикации горното течение на Рос наистина остава в буферната зона между културите Прага-Корчак и Пенковка. В по-нови издания обаче ареалът на последната включва и тази територия²¹. В ранното средновековие реката Рос е общо взето граница между културите на номади и уседналото население, при която дифузионните процеси са особено силни²².

Макар и неизследван археологически, районът около съвременния Плисков през V-VII в., а и преди и непосредствено след това, е в обсега на културно-исторически процеси, които не могат да се ограничават в рамките на раннославянската култура. След изследванията на И. Русанова може със сигурност да се каже, че Пенковската култура е формирана от разноетнично насление, в което има късни сармати, може би роксолани или росомони, сарматизирани славяни, български-кутригури и др.²³. Южно от нея, в лесостепната и степна зона на Причерноморието, се намират археологически паметници, като погребението при Глососи или укрепеното селище и занаятчийски център на Пастирското градище, които се свързват с номадско население в това число и с българите-

кутригури или котрагите в състава на "Велика България" на хан Кубрат²⁴. Културно-историческата ситуация в района на Плисков дава основание да се предполага, че наличието на име с този характер не е случайност и появата му трябва да търсим във връзка със сложните етно-културни процеси в рамките на Пенковската култура от VI-VII или със съприкосновението ѝ с културата Сивашовка от южноруските степи през VII в. Не може да се изключва и допусканото от редица автори оставане на българско население в района на Средното Поднепровие и след оттеглянето на Аспаруховата орда към Дунав и съществуването там на особен вариант на т.нар. салтово-маячка култура²⁵. Безспорният ирано-тюркски характер на името Плискова-Плисков и несъмнената му принадлежност към българските племена още от времето на тяхното придвижване от Закавказието към Източното Приазовие и от там към Долния Дунав позволяват да се формулира следната хипотеза.

В района на горното течение на Рос, откъм североизточните склонове на Приднепровските възвишения, е съществувал племенен център или военен стан на български-кутригури от VI в., или на котрагите в състава на "Велика България" или след нейния разгром. Не е изключено това да е бил временен лагер на Аспаруховите българи през втората половина на VII в. Последната възможност намира подкрепа от един нов и доста необичаен и оспорван източник: нашумялата напоследък волжскобългарска легенда за Башту, владетеля на Кара Булгар, т. е. Велика България, отъждествяван с хан Кубрат²⁶. Съгласно нейния текст синът на Башту-Кубрат Ателкесе (Аспарух) се изселва от Бурдж (sic!) в Източното Предкавказие и се заселва в Поднепровието срещу владенията на своя чичо Шамбат, идентифициран със Самбат, създателят на руската столица Киев. Това съвпадение на имена и географски райони поставя въпроса дали легендата наистина не отразява някаква историческа истина.

Анализът на ойконима Плисков от Поросието позволява засега да се каже само, че това е бил център на български племена, при възможното участие на местно, силно иранизирано, славянско население²⁷. Засега в района при горното течение на Рос и особено около средното течение на Южен Буг се локализира безименно славянско племе от антския племенен съюз²⁸. Добре проученият район в Средното Побужие, а също и в долното течение на Рос²⁹ обаче показва, че в селищата се откриват и материали, характерни за степната култура от Пастирски и Мартиновски тип, което говори за участието или най-малко за близостта на население-носител на тези белези на материалната култура. Оказва се още, че тук Константин Багренородни е засвидетелствал тюркоезично название, което по своето звучене и значение е близо до синонимните названия на българските държавни центрове.

Племенната територия на едно от печенежките племена от X в. коронованият византийски автор нарича Χορροβόη³⁰. Тюркският характер на това название е отдавна доказан. Първата му част се реконструира като кара- и означава според обичайните тълкувания на епитета "черен". Ние обаче видяхме, че е възможно той да е имал значение на "велик". Втората част -βόη се превежда с тюркската титла "бей", т.е. "господин". Смишълът на названието обаче издава неговата неприемливост. Константин Багренородни изрично подчертава, че "местността на печенезите, в която по това време живеели турки (маджари-П. Г.), се именува по названията на тамошните реки" и посочва имената на 5-те най-големи реки в района³¹. Между тях е хидронимът Κορροβού (Южен Буг), срещан у

същия автор и като Κουζοῦ или Βογοῦ³². Последната именно форма на речното име наумява, че е възможно съставката -βοῖ да е фонетичен запис на името на Южен Буг, зает от местни тюркоезични говори: Βο(γο)υ, след хаплогения на сричката -go- и произнасяне на краесловното х, като з. При това положение топонимът Χαραβοῖ може да бъде реконструиран като Karabogou, което следва да преведем като "Великият Буг". Територията, която заемало печенежкото племе, възприело това име за название на своята "тема" Константин Багренородни определя така: "на отсамната страна на Днепър, по направление на по-западните и северни краища", "съседна на Росия". Така че печенежката тема Χαραβοῖ (=Καρα-Βογοῦ) следва да поставим между Днепър и Южен Буг, на север чак до руската граница от края на IX и началото на X в. За такава по това време, а и по-късно на десния бряг на Днепър се приема течението на р. Рос. За съществуването на племе с аналогично название знаем от Повесть временных лет, където изрично се казва, че името си то дължи на това, че обитава по река Буг ("зане седоша по Бугу"), а впоследствие ("после же") започват да се нарича "велиняни"³³. Отново там намираме и известието, че "дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне". За връзките между дулеби, бужани и велиняни са изказвани различни становища, но всички те изхождат от презумпцията, че става дума само за славянски племена: различни или проявяващи се с различни имена³⁴. За дулебите с основание се приема, че през VI-VII в. са живели между Южен Буг и Днепър и значителна част от тях са се оттеглили на северозапад, където се проявяват под името волиняни, докато оставащите в първоначалните си местоживелища са приели названието "бужани" или "велиняни" (у ал-Масуди "валиана"). Всъщност изходът от загадката тук е в изясняване на значението на названието "вельняне" ("валиана"). Реконструираният по Константин Багренородни топоним и етноним Kara Bogou - Kara Bogoi ни подсказва, че това е цялостното название на населението по Южен Буг чак до X в. В светлината на това названието "вельняне" и други сродни форми изглежда произлиза от славяноезичната дума "велий", "вели", което има значение на "голям" и е свързано със старобългарското "великъ"³⁵. Съчетанието "бужани-велиняни", а може би и "Дулеби-волиняни" (?), не са нищо друго освен по-ранни варианти на Χαραβοῖ (=Καρα-bogoi) и би трябвало да означава "Великите бужани". Така приблизително трябва да се реконструира името на населението между Днепър и Южен Буг между VI и X в.

Същото етимологическо значение се крие и зад други познати от изворите етноними в района. Руската летопис например ни осведомява, че племето на уличите-тиверци гърците наричали "Великая скуфь"³⁶. Тяхната племенна територия отначало е била в Средното Поднепровие, непосредствено на юг от т.нар. поляни. Според Новгородската летопис: "И беше седяще уличи по Днепру вниз и по семь поидоша межю Бъгъ и Дънестръ и седоша там". Според Б. А.Рибакон ареалът на първоначалните заселища на уличаните-"Великая скуфь" е в района между голямата днепровска дъга, Южен Буг, черноморското крайбрежие и на север до границата с народа Рос³⁷. Племенното им название е познато под различни форми: уличи, улучичи, улугичи, улици и др. под., които О. Н.Трубачев приема за тюркоезични производни на първоначалното им славянско име "угличи", т.е. народ, който живее при "ъгъла" на Днепър³⁸. Не може и да има съмнение обаче, че в основата на този етноним стои тюркската дума "улуг", която има значение на "велик". Само така можем да си обясним защо руската летопис ги нарича "Великая скуфь". Изглежда, названията уличи, угличи или uglisinus, както ги познава т.нар. Баварски географ

от 873 г. са резултат на славянизация на тюркското olgou/ulug. Аналогична е семантиката и на етнонима "тиверьци" ("Оуличи и Тиверьци седяху бо по Днестру...")³⁹. В. В.Седов счита "тиверците" за название, което произлиза от античното име на Днестър-Тирас и издава наличието на двуезично население сред славяните-анти(от "тълкь"-преводач). С. М.Середонин приема, че улучи и тиверци са едно племе, чието второ название се отнася само до онази част от него, която живее на Тирас (Днестър)⁴⁰. И. Г.Добродомов обаче е убеден, че "тиверьци" произлиза от самоназванието tüürük-türk и то издава техния неславянски, български произход⁴¹. Изобщо прегледът на етнонимиката в района на степните и лесостепни области между Днепър и Южен Буг(а по-късно и до Днестър) издава един по-сложен етногенез на местното население през цялото ранно средновековие. Заедно с това е ясно, че това население носи название, което включва определението "велик", както на тюркски, така и на славянски език. Особено важен за нас е квалификативът "Καρα", който виждаме да съпътства отрано етнонима, държавното название и името на столицата на българските племена. Изричните свидетелства на източниците, че в посочената територия най-късно от VIII до средата на X в. живеят така наречените "черни българи" (Καρα Булгар), дават основание да поставим това отрано неправилно етимологизирано название във връзка с горепосочените етноними или топоними, носещи определението "велик/велики" за територия и население в поречието на Южен Буг. В този смисъл не е никак изключено Χαραβοῖ- (Καραbogou\Καραbogoi) у Константин Багренородни да е отглас от етническото име на българските племена в района, тъй като срещаното за тях в източните автори традиционно название е "борджани". При характерния за ираноезичието преход на твърдата съгласна г в l и впоследствие на нейното изпадане от burzani е могло да се получи buzani, което отговаря точно на срещаната у Баварския географ форма Buzani⁴². За езиковото сходство на този етноним с името на българите можем да се позовем на известното упоменаване на Bulgarorum regem Busan още през V в.⁴³. Всичко това ни води към извода, че територията между долното и средното течение на Днепър и Южен Буг отрано е била заселена с Kara bu(r)zani, сиреч "велики българи", чието название впоследствие е търпяло редица промени, запазвайки в една или друга степен, на тюркски или славянски език, определението "велики", отразявайки съответните промени в етнографията на района.

Нека обаче се върнем на въпроса за името Плисков. Направеният исторически и ономастичен екскурс ни убеждава още веднъж, че старо селище с това име е могло да съществува в северните крайнини на територията, заселена с т.нар. анти, в което българите са имали важно място, оставили археологически следи в лицето на Пенковската култура в нейния Лука-Райковецки вариант⁴⁴. Д. Т.Березовец свързва паметниците между Рос и праговете на Днепър от V- до IX в с уличите, в лицето на които обаче следва да виждаме не само и даже не толкова славянско ираноезично, колкото тюркоезично население, поне ако съдим от неговото самоназвание.

Ситуацията около етнокултурната принадлежност на Плисков и поречието на Рос обаче се изяснява в още по-голяма степен от точните свидетелства на анонимния персийски географ от 982 г., познат като Худад ал-Алам⁴⁵. Той определя областта, заселена с "вътрешни българи" (борджани) на запад до славяните, на юг до Черно море, а на север до т.нар. "Руски планини". Според находчивата идентификация на Б. А. Рыбаков под "планини" персийският автор е имал предвид характерните възвишения-вододелни, като в

случая "Руските планини" трябва да отъждествим с Приднепровските възвишения, от които изтича р. Рос (обр. 1). За последната същият пише: "Има още река Рус, изтичаща от дълбините на земята на славяните и течаща в източно направление, чак до границата на русите. След това тя преминава по пределите на Уртаб, Салаб и Куйафа, които са градове на русите". Споменатите ойконими Б.А.Рибакон с основание отъждествява съответно с Роден (у Идриси - Артаб), намиращ се на устието на Рос в Днепър, недалече от Канев, с Переяславл (Славия у Идриси) и със Киев. В светлината на тези данни "границата на русите" е преминавала някъде по долното течение на р. Рос, но в светлината на археологическите данни за строежа на руската укрепителна линия на десния бряг на Днепър и по на север, при Стугна (обр. 2)⁴⁶. Тук някъде се ситуира споменаваният във връзка със събития от първата половина на Х в. град на улчиите Пересечень, чието название напомня за Сечь - името на главния лагер и на обединението на запорожките казази⁴⁷. Следователно долината на р. Рос и особено нейното горно течение, особено преди формирането на Киевска Рус, трябва да поставим в пределите, заселени с улчи. За периода преди Х в. това е била територия, контролирана от "черните" или както е по-правилно да казваме от "великите българи" (у Худад ал-Алам тя се споменава като "Българския окръг", с който търгували жителите на Переяславл). Като гранична територия с поляните, басейнът на р. Рос в етническо отношение се характеризира със смесено население от славяни и "други племена", оставили и "многобройни некрополи на тюркоезично население"⁴⁸. За обитаването му от български племена обаче можем да съдим с по-голяма увереност, ако се позовем на факта, че след Х в. Поросието е заселено от степно по произход население: печенези и най-вече т. нар. "черни клубоки"⁴⁹. Последните, както е добре известно, са разнородно степно население, което след XI в. действа като съюзник на руските князе в борбата им срещу половците-кумани. Създаденото от тях племенно обединение, познато от източниците като "Черные клубоки", има за ядро поречието на Рос, на чийто северен бряг те създават редица градове, като Торческ, Канев или Юрев (Гургев)⁵⁰. За това население обикновено се мисли, че е било колонизирано там от руските князе, но ако съдим от традиционния характер на тяхното самоназвание (вж. по-горе), е по-вероятно те да са местно полуномадско население (българи, печенези, узи), което съхранява своето вековно име, в което неизменно се съдържа съставката "велики", осмислено от околното славянско население като "черни"⁵¹. В светлината на всичко това изглежда напълно правдоподобно да свържем появата на името Плисков в горното течение на Рос и на североизточните склонове на Приднепровските възвишения с битуването на коренно българско население, най-вероятно в периода VII-IX в. Възможността предполагаемият тук племенен център да е възникнал по-късно, в резултат на изселване на население откъм степите, подобно на Корсунь например (обр. 3), се опровергава от неговото местоположение на южния бряг на реката и особено от свидетелството на споменатата по-горе волжскобългарска легендарна хроника за изграждането от Аспаруховите българи на център, разположен срещу, т.е. на около 200 км югозападно от Киев (обр. 2, 3).

Така, от гледна точна на данните за историята и историческата топонимика на района между Средното Поднепровие и Средното Побужие изглежда напълно реалистично тук още през ранното средновековие да се е появило ираноезичното по произход, но с типично български изговор традиционно име на българските държавни центрове в Източна и югоизточна Европа Плискова-Плисков. Истинският отговор на въпросите, които то

поставя, обаче тепърва предстои, и той ще бъде наистина пълноценен след археологически проучвания в непосредствената околност на съвременния украински град Плисков.

В края можем само да заключим, че името Плискова-Плисков-Плиска е традиционно название на държавния център на прабългарите и се проследява навсякъде, където този етнос усяда и прави опит да създаде държавна организация. Сетен пример за това е присъствието на ойконима Плисков-Плиска и в северозападната част на Балканите, в района на Книн в Хърватско, където трябва да го свързваме с опита за изграждане на държава от онази част на прабългарите, които преди това живеят в състава на Аварския хаганат⁵².

Бележки:

¹ Георгиев, П. *ΣΤΗΝ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΙΟΝ*. Градът Плискова-Плисков. - В: Трудове на катедрите по история и богословие в ШУ, 3. Шумен, 1999 (под печат).

² Рашев, Р. Плисковският аул. - В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 11-13 и пос. литература.

³ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 200.

⁴ Dimov-Bogoev, C.D. La capitale de ΚΑΝΑΣ ΥΒΗΠΙ ΟΜΟΥΡΤΑΓ. ΠΛΣΚΑΣ-ΠΛΙΟΣΚΑ-ΠΛΙΣΚΑ-ΠΥΛΨ'ΣΑΚΑ. - In: Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben (=Festschrift zur Fr.Altheim zum 6.10.1968). Hrsg. von R. Stiehl und H.E.Stier, Bd. II. Berlin, 1970, 154-168.

⁵ Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X в. Л., 1979, 123-125.

⁶ Нерознак, В. П. Названия древнерусских городов. М., 1983, 142-144.

⁷ Бешевлиев, В. Из късноантичната и средновековна география на североизточна България. - ИАИ, XXV, 1962, с. 16; Същият. Географското минало на Плиска и нейната околност. - ИИМ - Шумен, VI, 1973, с. 7; Ковачев, Н. Названията на няколко укрепени средновековни селища като извор за етногенезиса на българския народ. - В: Средновековният български град. С., 1980, с. 245.

⁸ Добродомов, И. Г. Пути проникновения болгарских элементов в славянские языки. - В: Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974, с. 42 и пос. литература.

⁹ Седов, В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - В: Археология СССР. М., 1982, с. 58; Булкин, В. А., Дубов, И. В., Лебедев, Г. С. Археологические памятники древней Руси IX-XI вв. Л., 1978, 83-85.

¹⁰ Theophanes. Chronographia. - ГИБИ, III, 261; Niciophori Patriarchae. Breviarium. - ГИБИ, III, 295; К. Багрянородний. Об управлении империй. Текст, перевод, комментарий Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. М., 1989, 52-53 и 174-175.

¹¹ Единствено А. В. Гадло се досеща, че qaqa- е използвано в преносен смисъл, но го превежда като "северен". Срв. Гадло, А. В. О черных и внутренних булгарах. - Доклады по этнографии, 6. Л., 1968, 4-8 (цит. по: Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на Х в. С., 1979, с. 10).

¹² Златарски, В. История на българската държава през средните векове, I, I. С., 1980, с. 157, 166, бел. 39; Gjuzelev, V. The Protobulgarians. - In: Medieval Bulgaria - Byzantine Empire - Black Sea - Venice - Genoa. Villach, 1988, 21-32.

¹³ Mošin, V. Tmutaracanj, Krh i Smkr. - В: Сборник в чест на Васил Златарски. С., 1925, 159-160. Срв. още К. Багрянородний. Цит. съч., с. 401 и пос. лит. Арабите назовават

сасанидската столица Ктезифон в Месопотамия, може би точно заради нейното разположение върху голяма площ и с неопределени граници и агломерация ал-Мада'ин "градовете". Срв. **Большаков, О. Г.** История Халифата, I: Ислам в Аравии 570-633. М., 1989, с. 24.

¹⁴ Средновековната форма Тъмоутараканъ се налага под въздействие на калкирането на тюркобългарското qaqa- със славяно-руското тьмоу- и след хаплоглозията на -ma-. Това е още едно доказателство, че предшественикът на името е звучал като Kaqa-Matarach, т. е. "Великият град". За съществуването на град с това название ни осведомява много по-късно познавачът на местните тюркски наречия, византиецът Йоан Цец, който обаче го изписва като Καρατζαλοῦκ и го свързва погрешно с името на Азовско море. Срв. **Бибиков, М. В.** Византийски източници по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.). - В: Древнейшие государства на территории СССР. Исследования и материалы. 1980 г. М., 1981, 135-136. Всъщност съчетанието следва да се разчлени на Kaqa baluq и означава точно "Великият град". За това по косвен път свидетелстват и текстовете у Теофан и Константин Багренородни, но на това ще се спрем на друго място.

¹⁵ **Жук, В. Н.** Кто вы, наши далекие предки? - Bulgarian Historical Review, 1996, 1, 29-31.

¹⁶ А. В. Гадло е склонен да мисли, че "Велика България" се е намирала в горното течение на р. Куфис (Кубан), като допуска, че крайбрежието на Азовско море със споменатата у Прокопий Кесарийски "страна Евлсия" (Евдусия, според Анонимния Периплос от VI-VII в.) е била обитавана от утигурите. Срв. **Гадло, А. В.** Цит. съч., с. 112 и цит. лит. Етимологията на името издава нейното място, там, където се "вливат реки". При това положение не е изключено столицата на Кубратова България да се е намирала в "страната Евлсия", заселена през VI-VI в. от родствените им утигури.

¹⁷ **Рашев, Р., Димитров, Я.** Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, с. 5.

¹⁸ Большая советская энциклопедия, т. 5, с. 104, карта; т. 12, с. 88, карта.

¹⁹ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н.э. Киев, 1985, рис. 14.

²⁰ **Рыбаков, Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М., 1982, с. 92, бел. 88.

²¹ **Приходнюк, О. М.** О единстве и различиях в Пеньковской культуре. - МАИЭ Таврики, Вып. VI. Симферополь, 1997, 499 и сл., рис. 1.

²² **Степи Эвразии в эпоху Средневековья.** Археология СССР. М., 1981, с. 214, карта 54; **Плетнева, С. А.** От кочевий к городам М., 1967, рис. 50.

²³ **Русанова, И. П.** Славянские древности VI-VII вв. М., 1976, с. 85 и сл.; **Рашев, Р.** За произхода на прабългарите. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, с. 27 и сл.

²⁴ **Артамонов, М. И.** Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. - Археология, 1969, 3, 1-10; **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, 38-40; **Димитров, Д. И.** За териториалния обхват на Кубратова Велика България. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 164-170. Срв. **Златарски, В.** Цит. съч., 156-157.

²⁵ **Артамонов, М. И.** Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. - В: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, с. 269; **Березовец, Д. Т.** Славяне и племена Салтовской культуры. - В: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, с. 273; **Рашев,**

Р. Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. - В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, 91-92. Авторът разглежда интересувания ни район като буферна зона между българската държава на Долния Дунав и Хазарския хаганат.

²⁶ **Баранов, И.** Велика България и Крым: итоги и проблемы изучения. - В: Международная конференция "Византия и Крым" 1997. Тезисы докладов. Симферополь, 1997, 19-21.

²⁷ **Рашев, Р.** К вопросу о происхождении праболгар. - В: МАИЭ Таврики, III. Симферополь, 1993, 250-254; **Баранов, И. А., Майко, В. В.** Пастиро-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Поднепровие и Таврика. - В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, 77-78.

²⁸ **Седов, В. В.** Анты. - В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М., 1987, 20-21, рис. 1.

²⁹ **Хавлюк, П. И.** Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. - В: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, 181-183, рис. 1; **Рутковская, Л. М.** О стратегической и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине. - В: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 22 и сл.; **Пассек, Т. С.** Пороська археологична експедиция 1945 г. - В: Археологічні пам'ятки УРСР, I, 1949, 209-222.

³⁰ **К. Багрянородний.** Цит. съч., 156/157, с. 389.

³¹ Пак там, 162/163, с. 391.

³² Пак там, 164/165 и 172/173.

³³ Пак там, с. 390, бел. 16.

³⁴ **Седов, В. В.** Восточнославянские племена в VI-XIII вв. - В: Археология СССР. М., 1982, 91-96 и цит. литература; **Рыбаков, Б. А.** Цит. съч., с. 236.

³⁵ **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка, I. М., 1986, 288-289.

³⁶ **Седов, В. В.** Цит. съч., 130-131.

³⁷ **Рыбаков, Б. А.** Уличи. - КСИИМК, 35, М. - Л., 1950, 3-17.

³⁸ **Седов, В. В.** Цит. съч., с. 132 и пос. литература.

³⁹ Пак там, с. 129 и пос. литература. Вж. ПСРЛ, II, с. 10.

⁴⁰ **Середонин, С. М.** Историческая география. Петроград, 1916, с. 126 (цит. по **Седов, В. В.** Цит. съч., с. 131).

⁴¹ **Добродомов, И. Г.** Два болгаризма в древнерусской этнонимии. М., 1970, с. 161 (цит. по **Божилков, Ив.** Анонимът на Хазе..., с. 101).

⁴² **Седов, В. В.** Цит. съч., с. 104 и сл.

⁴³ **Златарски, В.** Цит. съч., с. 82. За антропонима Воуоу у ал-Баладзори вж. **Гадло, А. В.** Цит. съч., с. 164.

⁴⁴ **Седов, В. В.** Цит. съч., с. 132.

⁴⁵ Срв. подробният анализ на източника от **Рыбаков, Б. А.** Русские княжества..., с. 186 и сл. и пос. литература; **Божилков, Ив.** Цит. съч., с. 97 и сл.

⁴⁶ **Рыбаков, Б. А.** Цит. съч., 385-386. За град Роден вж. **Археология Украинской ССР, 3.** Киев, 1986, с. 31 и сл.; **Кучера, М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. - В: Труды Пятого Международного конгресса славянской археологии, III, 1а. М., 1987, 129-132, рис. 1.

⁴⁷ Рыбаков, Б. А. Уличи.... 3-17; Куза, А. В. Малые города древней Руси. М., 1989, карта. За името вж. Нерознак, В. П. Цит. съч., с. 133 и особено Фасмер, М. Цит. съч., III, с. 615.

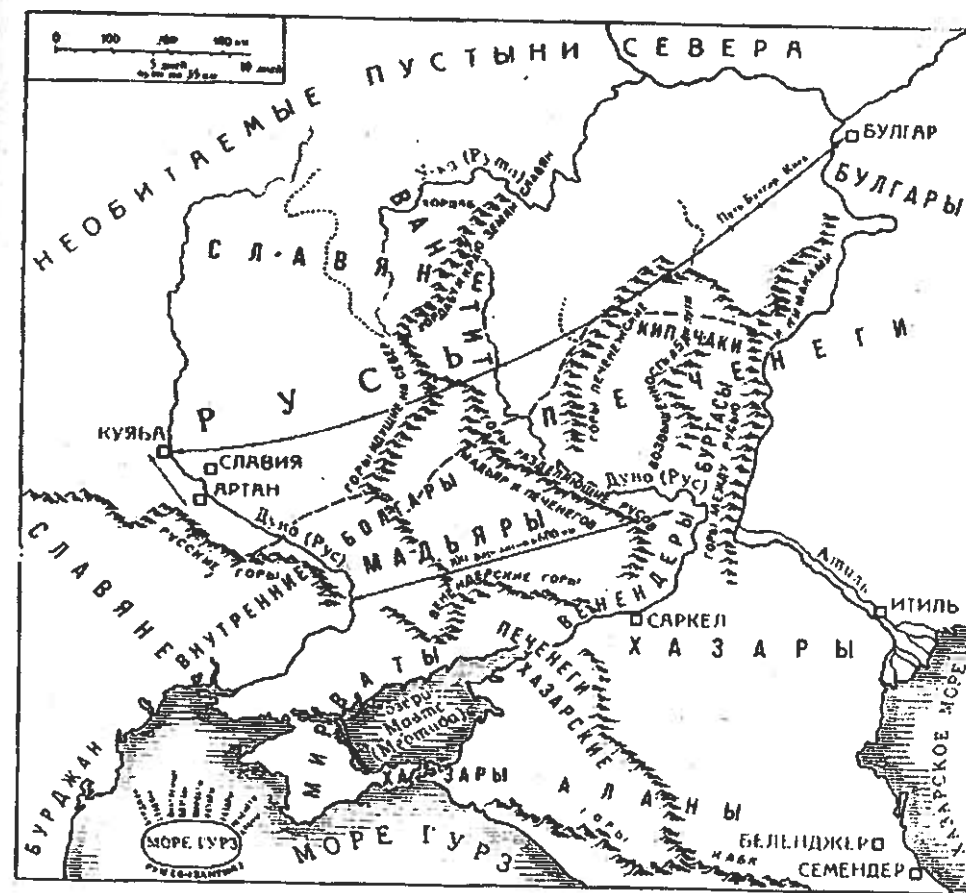
⁴⁸ Седов, В. В. Цит. съч., с. 106, карта 10.

⁴⁹ Степи Евразии..., с. 219; Мавродина, Р. М. Кевская Русь и кочевники. М., 1983, с. 62; Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 488 и сл.

⁵⁰ Куза, А. В. Цит. съч., 73-75.

⁵¹ На същинското значение на "клубоки" в етнонима ще се спрем в друга наша работа.

⁵² Георгиев, П. Цит. съч. (под печат) и пос. литература.

Обр. 1. Карта с разположението на племена и географски обекти по данни на Худуд ал-Алам (по Б.А.Рыбаков).

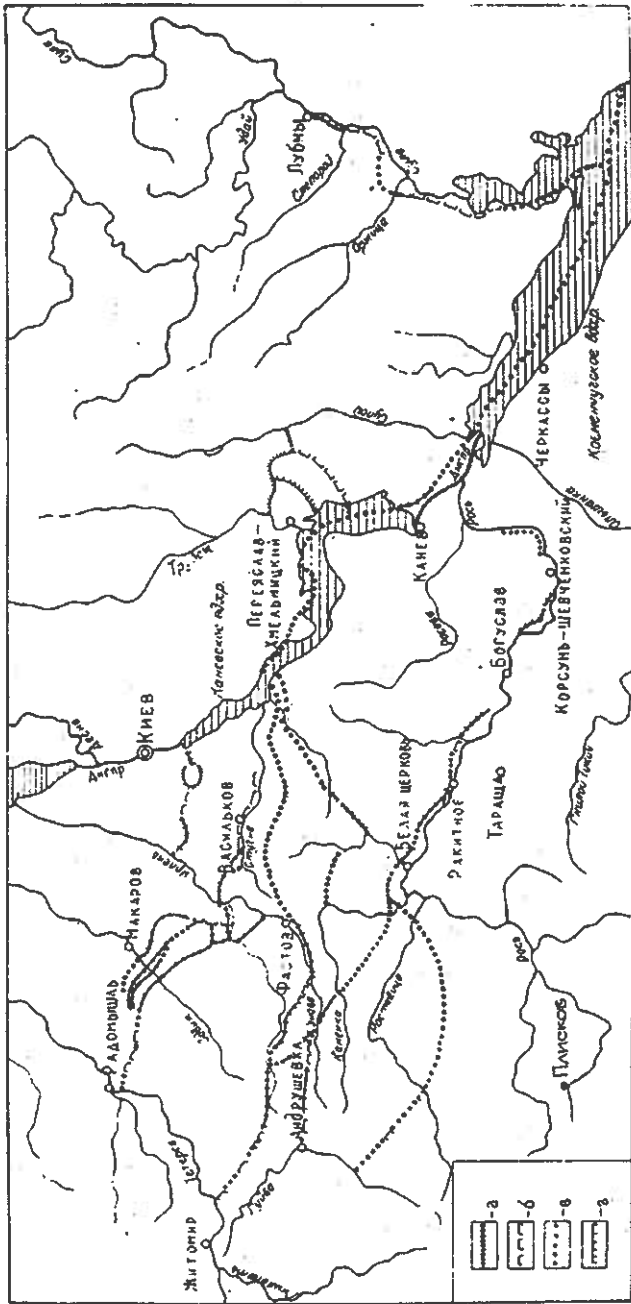
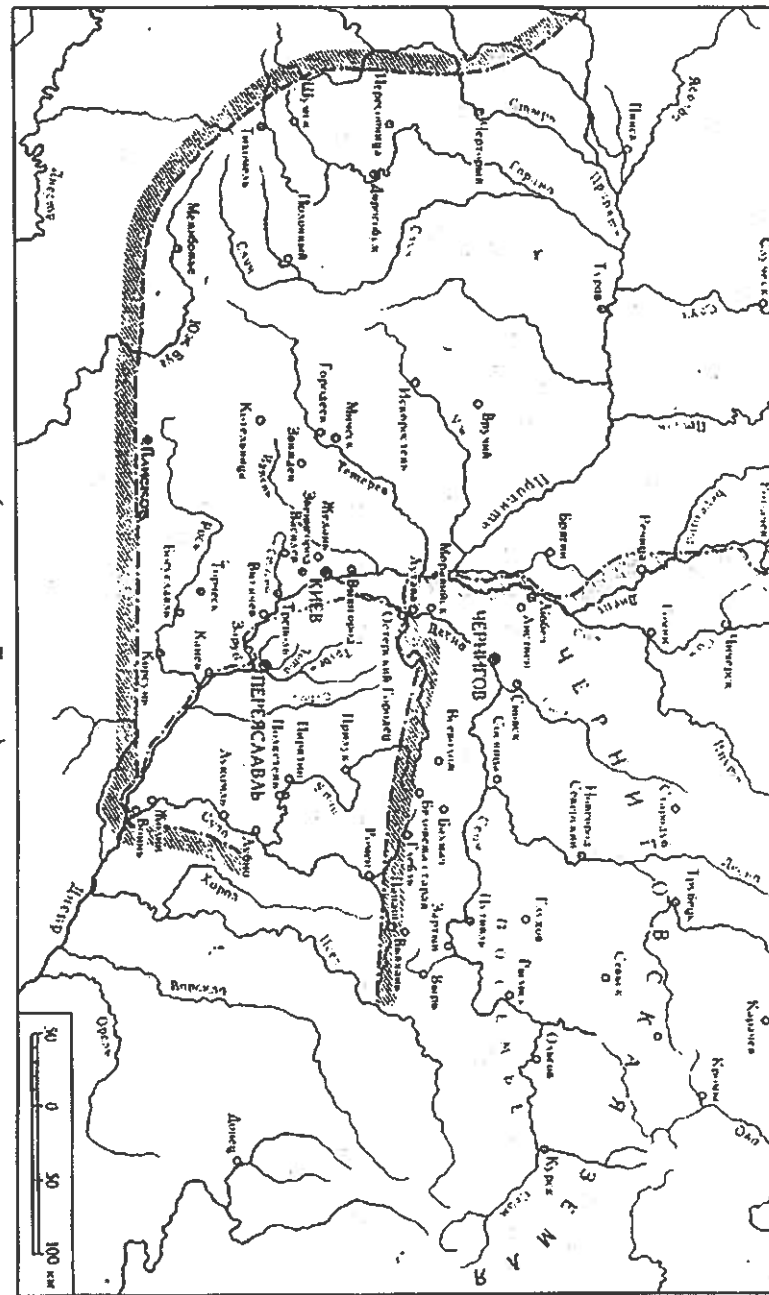

Рис. 1. Картохема Змиевних валов Среднего Поднепровья
 1 - сохранившиеся участки Змиевых валов; 2 - следы Змиева вала;
 3 - примерное направление несохранившегося Змиева вала;
 4 - городища раннего железного века, включенные в линию Змиева вала

Обр. 2. Карта на пограничните укрепления на Киевска Рус с разположението на съвременния Плесков (по М. Кучера с добавка на автора).

Обр. 3. Карта с разположението на Плесков (Виницки район) на южната граница на Киевска Рус (по Б.А.Рибаков с добавка на автора).